

VESNA V. GODINA
ZABLODE POSTSOCIALIZMA

VSEBINA

UVOD 11

I. KAKO SE MISLIMO 14

1. Živeti v preteklosti ali: »Slovenci živijo z glavo v preteklosti!« 18
2. Logika socialnega evolucionizma ali: »Slovenija mora storiti vse, da se bo čimprej priključila klubu najrazvitejših držav!« 35
3. Ekonomski determinizem ali: »Če ne bomo rešili gospodarstva, je z nami konec!« 48

II. DRUGI POGLED: UVEDBA ANTROPOLOŠKE PERSPEKTIVE 61

1. Nekaj antropoloških korekcij socialno evolucionističnega razumevanja razvoja 61
2. O antropološkem razumevanju ekonomskega 83
3. Nekaj ključnih ugotovitev antropoloških študij postsocializma 102
4. Postsocializem kot neokapitalizem 127

III. NAZAJ K SLOVENSKI ZGODBI 181

1. Slovenska zgodba, prvič: o odsotnosti socialnozgodovinskih pogojev za razvoj kapitalizma zahodnega tipa 182
2. Slovenska zgodba, drugič: o odsotnosti socialno-kulturnih pogojev za razvoj kapitalizma zahodnega tipa 255

IV. KAJ STORITI? 335

VIRI 341

STVARNO IN IMENSKO KAZALO 357

Knjigo posvečam milijonom, ki jim postsocializem ni prinesel 'razvoja' in uresničitve postsocialističnih sanj, ampak strukturno nasilje v obliki brezposelnosti, brezperspektivnosti, revščine, lakote, bolezni, celo smrti.

In posvečam jo vsem brezposelnim in revnim Maribora. Njim še posebej.

UVOD

Kar imate pred sabo, je kratek izseček bistveno daljše raziskave postsocializma, ki sem jo začela pred nekaj leti, nič hudega sluteč, v kaj se bo izcimila. Majhna, nedolžna raziskava za eno od srečanj *Royal Anthropological Institute* pa me je, povsem nenačrtovano, kot se v življenju praviloma zgodi, speljala na pot morda največje profesionalne avanture mojega življenja. Danes rezultati raziskave presegajo osemsto strani teksta, več kot dvesto polstrukturiranih intervjujev in gore podatkov iz opazovanja z udeležbo. Skratka, znašla sem se v braudelovski situaciji, ki jo je sam Braudel opisal takole: »Ko mi je Lucien Febvre leta 1952 zaupal ureditev pričujočega dela [...], si seveda nisem zamišljal, v kakšno neskončno pustolovščino se spuščam [...]; [...] Tako sem namesto ene knjige napisal kratko in malo tri.«¹

Sama sicer nisem napisala treh knjig, je pa rokopis ene, ki bi kaj lahko predstavljal tudi dve, presegel vse z založnikom dogovorjene obsege. Zato je bilo treba rokopis okrajšati. In kar je tu pred vami, je okrajšava, izvedena do okostja. Okostja tistega, do česar sem v svojem dosedanjem študiju postsocializma nasploh in slovenskega postsocializma še posebej prišla: namreč do ugotovitve, da je postsocializem bistveno bolj zakonit proces, kot se zdi, in da je v njem bistveno manj slučajev, nesrečnih okoliščin in napak, kot ljudje radi mislijo. V vseh postsocializmih, vsaj kakor o njih poročajo antropologi postsocializma – v resnici sem se ukvarjala predvsem z njihovimi podatki in ugotovitvami – je namreč postsocializem kot najnovejša faza globalizacije in s tem kolonializma bistveno opredeljen z dvema skupinama dejavnikov: najprej z umeščanjem postsocialističnih držav v pozicijo kolonij novega tipa; nato pa še z vsakokratnim specifičnim okoljem, ki je skozi zgodovinsko izoblikovane za konkretno družbo značilne tirnice družbenih procesov na specifičen

II

1 Braudel 1988: 9, 13.

način pretočilo kolonialno usodo postsocialističnih družb v konkretne družbene, politične, zgodovinske in kulturne stvarnosti različnih postsocialističnih vsakodnevnosti. In vsaj v osnovnih obrisih pokazati ti dve skupini dejavnikov kot za postsocialistične družbe formativnih determinant njihove preteklosti, sedanjosti in prihodnosti ter jih konkretizirati za slovenski postsocializem, je cilj pričujoče razprave. To. Nič več.

12

Orisovanje okostja pa je zmeraj vsaj nekoliko dolgočasno. Saj izpušča podrobnosti. In najlepše. Tisto najzanimivejše. Tako je z anatomijo. V tej razpravi je zato izpuščeno marsikaj, kar tisti, ki rezultate mojega raziskovanja poznajo nekoliko podrobneje, obžalujejo. Obžalovanje delim. Izpuščena je politično zgodovinska analiza *Kozlovske sodbe v Višnji gori*, izpuščene so sploh vse analize izbranih slovenskih literarnih del, ki so za to, kar se nam od osamosvojitve dogaja, nadvse formativne. Izpuščena je obravnava socializma, ki sicer za to, kar se nam danes dogaja, ni tako formativen, kot mnogi mislijo, je pa za zgone in nezgone slovenskega postsocializma nadvse ilustrativen. Izpuščena je analiza slovenske orientiranosti v odnose kot značilne slovenske preživetvene strategije ter to, kako je ta povezana z izidom referendumu o nedeljskem delu, razdelano rabo samostalnikov in zaimkov v slovenščini in tem, da imamo v nasprotju s splošnim prepričanjem ne eno, ampak dve množini (tri dekleta, pet deklet; trije moški, pet moških itd.). Izpuščeni so praktično vsi podatki iz terenskega gradiva. Izpuščena je večina etnoloških del (ostali so le Ravnikova, Makarovičeva in Ložar – ker sta Istra in Koroška bili skozi zgodovino pokrajini, ki sta doživljali zelo različno usodo, je z njunim primerjanjem mogoče dobiti zanimive informacije o tem, kaj je vendarle bilo kljub razlikam skupno, Ložar pa to informacijo nudi v časovni perspektivi). Pri iskanju okostja, ki ni – naj bo povedano eksplicitno za vse, ki se menda spoznajo na zastarele antropološke koncepte – slovenski nacionalni karakter, ampak iskanje odgovora na vprašanje, ali skozi čas in prostor obstajajo zgodovinsko stabilni obrazci pomenjenja (najden odgovor je 'da'), je ostalo le najnujnejše. Kontinuiteta, za katero ni toliko bistveno, ali je objektivna, namišljena ali mitološka. Kar je bistveno, je, da obstaja. Na ravni pomena. Smisla. Simbolnega.

Naj zaključim z zahvalami. Največja zahvala gre Alešu Štegru. Za njegovo potrpljenje, vztrajnost, nenasilno nasilnost, tisto, kar je sam po-

imenoval 'vera v to knjigo'. Brez njega knjiga ne bi izšla. Brez njega bi še vedno sedela v kakšnem kotu, brskala po knjigah in se čudila, da obrazec je. Da se vse, kar vzamem v roke, na neki bistveni ravni smisla sklada. Zato opombe. Da pokažem, da sama v resnici nisem odkrila ničesar. Vse je bilo že odkrito. Napisano. Kar sem morda storila, je le to, da sem nekatere stvari prebrala skupaj. Nič več. Skratka, če povem jasno: Aleš se je izkazal za najboljšega možnega urednika, sama za najbolj groznega možnega avtorja. Za avtorja, ki je nočna mora slehernega urednika. Aleš, resnično hvala za vse!

13

Hvala Jasmini, brez katere rokopisa ne bi mogla pripraviti v roku. Hvala dr. Andreju Hozjanu, ki mi je pokazal poti v zgodovinski goščavi, brez katerih bi se gotovo povsem izgubila. Hvala Maji za vso pomoč pri mojih začetniških korakih v polju etnologije (etnologija vendarle ni antropologija!). Hvala Maši, ki je prenašala mojo preobremenjenost in to, da ni bilo njej tako dragih filmskih večerov. Hvala Miheli, ki je prenašala moje negostoljubje. In hvala vsem tistim, ki so na knjigo čakali. Leta. Miranu. Jasni. Drugi Maji. In mnogim drugim. Brez njih bi zaradi dvomov rokopis že zdavnaj odložila na polico. Kjer bi ležal. Morda za vedno. Obljuba njim me je gnala naprej. Poleg Aleševe metle, seveda.

Še prošnja: prebijte se skozi zgodovino! Čeprav se morda zdi na začetku dolgočasna. Celo nesmiselna. Tam se vse začne. Od tam vse izhaja. Zgodovinsko. In pomensko.

V Mariboru, 6. 12. 2014

Naj vam tekne!
Vesna V. Godina

I. KAKO SE MISLIMO

I4

Ljudje delajo svojo lastno zgodovino, toda ne delajo je, kakor bi se njim zljubilo, ne delajo je v okoliščinah, ki so si jih sami izbrali, temveč v okoliščinah, na kakršne so neposredno zadeli, kakršne so bile dane in ustvarjene s tradicijo. Tradicija vseh mrtvih pokolenj leži kakor mora na možganih živih ljudi. In ko se zdi, da si ravno prizadevajo preobrniti sebe in stvari ter ustvariti, česar še ni bilo [...] boječe zaklinjajo duhove preteklosti, naj jim služijo, izposojajo si njihova imena, bojna gesla in kostume, da bi v tej stari častitljivi preobleki in v tem izposojenem jeziku uprizorili nov prizor svetovne zgodovine.

K. Marx

Dobri dve desetletji po osamosvojitvi je postalo jasno, da je projekt, imenovan slovenska tranzicija, doživel fiasko. Slovenija od osamosvojitve do danes ni realizirala zastavljenih postsocialističnih ciljev. Projekt, ki se je začel z bojem republiških političnih elit nekdanje Jugoslavije za premoč in lastno državo,² bil motiviran z nacionalizmom³ in željo jugoslovanskih državljanov imeti v svojih trgovinah vse tisto, kar so sicer videli in kupovali čez mejo, ter spremljan z visokimi pričakovanji in obljubami o tem, kako gremo samo še naprej, samo še na bolje in samo še na več, ni realiziran. Realizirano je njegovo nasprotje: pomemben del državljanov ima danes manj vsega – manj pravic, manj dela, manj denarja, manj lastnine, manj socialne varnosti itd. –, kot je imel v socializmu. Tranzicija v Slovenijo ni prinesla boljšega življenja za vse (je pa prinesla boljše življenje nekaterim), večje nadziranosti političnih elit (politične elite so praktično nedotakljive), bolj demokratičnega političnega življenja (ljudje imajo politični glas le enkrat na štiri leta), in predvsem, od

² Godina 2007; Godina 2009.

³ Godina 1998a; Godina 2007; Godina 2009.

osamosvojitve se nismo prelevili v razvito kapitalistično državo zahodnega tipa. Zato se ne gre čuditi dejstvu, da je motivacija za uresničitev slovenskih postsocialističnih sanj izpuhtela. Ostali so razočarani (»Današnje stanje ni tisto, kar smo pričakovali pisci pisateljske ustave leta 1988. V tem smislu doživljamo hudo razočaranje. Takrat ni nihče mislil, da se bomo vrnili v kapitalizem. Nismo si mislili, da je možno potovanje v zgodovino.«⁴), zagrenjenost, bes in (vedno slabše) prikrita zahteva po bolj ali manj radikalnih spremembah.

15

Slovenski postsocialistični fiasko postane še bolj očiten, če ga postavimo v zgodovinsko perspektivo. Če na primer obdobje tranzicije primerjamo z obdobjem po drugi svetovni vojni in pogledamo, kaj se je postorilo, zgradilo itd. v Sloveniji od leta 1945 do leta 1965 ali od leta 1965 do leta 1985, ter to primerjamo s tistim, kaj se je v Sloveniji postorilo, uredilo in zgodilo od leta 1991 do leta 2011, obljube in govorjenja o učinkovitosti postsocialistične tranzicijske kapitalistične ureditve dobijo posebne dimenzije.

Čeprav se fiasko slovenskega postsocializma rado razlaga z mednarodno ekonomsko krizo, bomo v nadaljevanju pokazali, da so tovrstne razlage netočne. Izvori slovenskega postsocialističnega fiaska so predvsem interni. Torej slovenski. Problemi s slovenskim postsocializmom so bili v Sloveniji na delu že bistveno pred izbruhom mednarodne ekonomske krize, le da so bili takrat še nevidni oz. ustrezno prikriti.

Ko se v zadnjih letih razpravlja o vzrokih za opisani nenačrtovani potek dogodkov, se kot enega pomembnih, za nekatere kar ključnih razlogov navaja dejstvo, da 'še kar naprej živimo v preteklosti'. Logika tovrstne argumentacije se glasi nekako takole: vzroke za to, da tranzicija ni uspela, gre iskati v dejstvu, da Slovenija ni nikoli povsem prekinila in obračunala s socializmom. To se po mnenju zagovornikov te teze vidi npr. v tem, da v Sloveniji ni bila nikoli povsem likvidirana stara socialistična politična elita, kot tudi v tem, da ljudje še kar naprej razmišljajo po socialistično, da »smo z glavo še vedno globoko v socializmu«.⁵ Ljudje še kar naprej prakticirajo socialistične vrednote in ideale, ki v novi,

4 Rus v Škerl Kramberger 2009: 7. Tudi: Bučar v Trampuž 2011, Bučar v Hladnik-Milharčič 2012.

5 Turk 2014: 13.

postsocialistični družbi predstavljajo oviro za uspešen razvoj kapitalizma. Po tej logiki problemi izvirajo iz tega, da slovenskega postsocializma nismo utemeljili na radikalni diskontinuiteti s preteklostjo, ki naj bi bila edina prava osnova postsocialistične družbe. Kot je pripomnil Mencinger, »sta po nekaj tekstih sodeč ne le slovensko, ampak celo svetovno gospodarsko krizo zakuhala Kardelj in samoupravljanje, hitro pot iz nje pa preprečujejo botri iz Murgelj in nacionalni interes«. ⁶

16

Države, ki so postopale skladno z logiko diskontinuitete, po mnenju zagovornikov teze o nujnosti diskontinuitete težav s svojim postsocializmom menda nimajo. Kot primer se navaja Poljska.⁷ Ob tem se o temni plati poljskega primera, o družbeni in človeški ceni poljskega postsocializma, praviloma ne govori. To plat je Kleinova opisala takole:

Šokterapija na Poljskem ni povzročila 'trenutne zmedenosti', kakor je Sachs napovedal. Povzročila je popolno depresijo: 30-odstoten padec industrijske proizvodnje v dveh letih po prvem krogu reform. Ker je vlada krčila javno porabo in so državo preplavili poceni uvozni izdelki, je brezposelnost na nekaterih področjih dosegla 25 odstotkov, kar je bila huda sprememba za državo, ki pod komunizmom kljub številnim zlorabam in težavam brezposelnosti ni poznala. Celó ko je gospodarstvo začelo spet rasti, je visoka brezposelnost ostala kronična. Po najnovejših številkah Svetovne banke ima Poljska 20-odstotno brezposelnost – najvišjo v Evropski uniji. Za mlajše od štirideset let je stanje še slabše: leta 2006 je bilo brezposelnih 40 odstotkov mladih delavcev, dvakrat več kot je povprečje v EU. Najbolj dramatično je število ljudi, ki živijo v revščini: leta 1989 je 15 odstotkov prebivalcev živelo pod pragom revščine; leta 2003 je pod to mejo padlo že 59 odstotkov Poljakov. Šokterapija, ki je odpravila zaščito dela in vsakodnevno življenje močno podražila, ni bila pot, po kateri bi Poljska postala ena od 'normalnih' evropskih držav (z močno delovno zakonodajo in radodarno socialo), ampak je privedla v enako zevajočo neenakost.⁸

6 Mencinger 2011: 15.

7 Primer Poljske je v Sloveniji velikokrat navajan, vendar praviloma enostransko in nenatančno, kar se pokaže, če te navedbe primerjamo z bolj razdelanimi analizami poljske tranzicije (Bridger, Pine 1998; Dunn 2004; Grundzińska Gross 1992; Klein 2009; Pine 1992; Pine 1996; Pine 1998; Pine 2000; Pine 2007; Wedel 1992).

8 Klein 2009: 190.

Zaradi teh rezultatov Kleinova tudi eksplicitno izpostavi, da je zgodba o Poljski kot uspešnem primeru tranzicije mit.⁹ Kar pa slovenskih zagovornikov teze o nujnosti diskontinuitete s preteklostjo ne (z)moti.

Zagovorniki teze, da je neuspeh slovenske tranzicije posledica delujočih ostankov socializma, ne glede na dejstva vztrajajo pri dveh ključnih hipotetično nujnih predpostavkah uspešnega slovenskega postsocializma: prvič, pri nujnosti diskontinuitete s preteklostjo; in drugič, pri škodljivosti tradicije. Kot edino konstruktivno strategijo predlagajo boj zoper vse in vsakršne ostanke socializma, ki bi obračunal z obema omenjenima ovirama, ne zavedajoč se, da prav s to logiko ponavljajo in ohranjajo enega ključnih elementov ideološkega diskurza socializma: boj proti ostankom preteklosti. Akterji tovrstnega govora in praks se tako vzpostavljajo kot izrazit manifesten ostanek socializma, torej kot eden tistih ostankov, ki jih je treba – po njihovih lastnih besedah – ukiniti.

Zagovorniki teze o nujnosti diskontinuitete so svoje zahteve slikovito ubesedili v vrsti izjav in sloganov. Eden najbolj znanih je, da je 'treba ljudem izbiti Kardelja iz glave'. Če pustimo ob strani dejstvo, da je slogan v svojem dobesednem smislu nesmiseln, saj večina Slovencev in Slovenk del in idej Edvarda Kardelja sploh ni poznala, torej jih sploh nikoli ni imela v glavi, in jih zato iz njihovih glav sploh ni mogoče izbiti, je treba kot sporočilo slogana razpoznati zahtevo po diskontinuiteti s tistim, kar je Kardelj predstavljal. Kardelj pa je (bil) personifikacija samoupravnega socializma z zanj značilnim položajem, pravicami in pooblastili delavcev. Bistvo zgornjega slogana je treba torej razumeti kot zahtevo, da je treba ljudem izbiti iz glave, da imajo pravice in pooblastila, ki so jih imeli v samoupravnem socializmu. Na tem mestu ne bomo mogli razpravljati o tem, kakšna in kolikšna pooblastila ter pravice so to v praksi bile. A terenski podatki kažejo, da so si delavci samoupravni socializem zapomnili po tem, da so imeli moč odločanja: »Prej, v samoupravljanju, smo seveda odločali. Delavski svet je odločal o vsem. Lahko smo sprejeli tudi odločitve, s katerimi se direktor ni strinjal.« (terenski zapis, brezposelni delavec, marec 2009). Ali: »Sama točno vem, kako je bilo, ker sem bila nekaj časa v delavskem svetu. Vse odločitve so šle čez delavski svet.

9 Isto.

Nič se ni moglo narediti, če se nismo strinjali.« (terenski zapis, brezposelna delavka, februar 2013).

Drugo zanimivo ubeseditev logike 'boja zoper ostanke socializma' pa je bilo mogoče najti v pozivu gibanja 'Nismo rojeni le zase'. To je marca 2011, ko je pozivalo na demonstracije zoper Pahorjevo vlado, kot eno svojih zahtev zapisalo: »Opraviti enkrat za vselej in v vseh pogledih s škodljivimi privilegiji iz prejšnjega državnega reda, iz t. i. samoupravljanja prejšnjih desetletij«. ¹⁰

18

Logika, da je eden temeljnih problemov postsocialističnih družb problem kontinuitete s socialistično preteklostjo, je, kot bomo pokazali, ne samo napačna, ampak je eden najpomembnejših vzrokov za neuspeh načrtovanih tranzicijskih sprememb v vseh postsocialističnih družbah, tudi v Sloveniji. Vendar pa je zgoraj omenjena logika, ne glede na to, kako napačna je, ustrezno izpostavila enega ključnih problemov postsocialističnih družb nasploh in tudi postsocialistične Slovenije: dejstvo, da v postsocialističnih družbah, tudi v Sloveniji, res živimo v preteklosti.

Vendar ne na način, da še danes živimo v socializmu. V preteklosti živimo na neki drugi, mnogo bolj zapleteni in usodni način.

1. ŽIVETI V PRETEKLOSTI ALI: »SLOVENCİ ŽIVIJO Z GLAVO V PRETEKLOSTI!«

V Sloveniji že celotno obdobje postsocializma situacijo, v kateri smo, preteklost, ki smo jo pustili za sabo, prihodnost, ki jo hočemo, ter vse probleme, s katerimi se pri realizaciji te želene prihodnosti srečujemo, razumemo po logikah in predpostavkah miselnih modelov iz druge polovice 19. stoletja, torej po logikah, predpostavkah in modelih, starih dobrih 150 let in za katere so antropologi, prvi Boas,¹¹ ugotovili, da so napačni in da nimajo nič opraviti s tem, kako procesi družbenih spre-

¹⁰ Petkovič, Roglič 2011.

¹¹ Boas 1987.

memb dejansko potekajo.¹² To dejstvo že samo po sebi predstavlja problem. Problem pa se v Sloveniji še zaostri zato, ker so v slovenski politični praksi logike socialnega evolucionizma 19. stoletja kombinirane z rešitvami in ukrepi, ki so v nasprotju z vrednotami, normami, standardi normalnosti in drugimi elementi slovenske kulture.¹³

Modeli razumevanja poteka družbene zgodovine, razdelani v socialnem evolucionizmu 19. stoletja, najbolj značilno pri Morganu, pa niso originalni teoretski modeli, saj je bil v različici, ki jo uporabljamo tudi še danes, socialni evolucionizem kot razlaga poteka zgodovine izumljen pri razsvetljencih.¹⁴ Zgodovinski razlogi, ki so pogojevali izum evolucionističnega razumevanja poteka zgodovine, so bili vezani tudi na evropsko odkrivanje neevropskega sveta. Odkritja neevropskih družb in ljudstev, izmed katerih so nekatera imela v izobilju dobrin, ki so jih Evropejci visoko cenili ali pa jih sploh še niso poznali, in ki v svojem življenju niso upoštevala principov in zakonitosti, ki so se Evropejcem zdeli naravni, bi lahko pripeljala do kozmološke krize, do zdvoma, ali je res mogoče biti človek na le en, zahodni, s cerkvenim naukom predpisani in nadzorovani način. V izogib tovrstnemu zdvomu je bilo nujno neevropske načine bivanja ideološko nevtralizirati. Postopki te nevtralizacije so bili raznovrstni in so vključevali med drugim tudi razvrstitev Neevropejcev med živali. Najpomembnejšo in dolgoročno najvplivnejšo ideološko nevtralizacijo pa so iznašli razsvetljenci s svojim modelom zgodovinske evolucije.¹⁵ Njihov model poteka zgodovine je omogočil misliti Evropejce

12 Vendar tudi v socialni in kulturni antropologiji evolucionizem kot logika razlaganja družbenih in kulturnih sprememb ni bil povsem opuščen niti po Boasovi niti po kasnejših kritikah. Ponovno se je pojavil v neoevolucionizmu, v sociobiologiji, pa tudi v sodobnosti, vendar v bistveno bolj sofisticiranih modelih in predpostavkah (Ingold 2007a; Service 1971).

13 Na tem mestu se ne moremo podrobneje spuščati v antropološke razprave o konceptu kulture. Podrobneje o tem v: Barnard, Spencer 2008: 136–143; Carrithers 1999: 98–101; Ingold 2007; Kuper 1999 idr.

14 Harris 1979: 25–27.

15 Razsvetljenci niso razdelali le enega modela evolucijskega poteka zgodovine, ampak več takšnih modelov. V nadaljevanju bomo ta pluralni razvoj poenotili, saj za našo tukajšnjo razpravo razlike med avtorji in modeli niso bistvene.

in Neevropejce skupaj tako, da ni bila ogrožena zahodna kozmologija, utemeljena na katoliškem nauku in prepletena z njim.¹⁶

20

Jedro izuma razsvetljencev je bilo postaviti različne oblike človeškega bivanja ne v sinhrone, ampak v diahrone odnose, v zgodovinsko soledje, v katerem si različne družbe sledijo glede na stopnjo zgodovinske razvitosti. Takšna zgodovinska ureditev je omogočila misliti 'njih' in 'nas' skupaj, ne da bi bilo treba kakorkoli spreminjati 'nas' in ne da bi bilo treba v katerikoli 'našo' rešitev (z)dvomiti. Hkrati pa je razsvetljensko razumevanje poteka zgodovine vpeljalo še nekaj drugih logik in rešitev, ki so dolgoročno opredelile socialni in kulturni evolucionizem 19. stoletja.

Prva je bilo prepričanje, da potek zgodovine obvladujejo naravni zakoni. Človek pri razsvetljencih ni bil več razumljen kot bitje, ki biva v sferi božjih zakonov, ampak kot bitje, ki biva v sferi naravnih zakonov: »človek je delo narave; živi znotraj narave in je predmet naravnih zakonov«.¹⁷ Naravni zakoni pa ne obvladujejo le človekove biologije, ampak tudi njegovo družbeno življenje. Zato so razsvetljenci menili, da je ena glavnih nalog »kraljice znanosti«¹⁸ ta, da odkrije naravne zakone, ki regulirajo človekovo družbeno bivanje. V ta okvir je sodilo tudi odkrivanje naravnega zakona poteka zgodovine. Tega zakona razsvetljenci sami sicer niso poimenovali evolucija,¹⁹ so pa njihovi opisi in razdelave tega zakona dejansko opisi družbene evolucije.

Drugič, razsvetljensko razumevanje poteka zgodovine je bilo v svojem bistvu progresivistično, zavezano ideji napredka. Napredek je bil identičen uvedbi vedno bolj razvitih družbenih rešitev, ki so pomenile tudi uvedbo vedno bolj racionalnih oblik družbenega življenja, saj po razsvetljencih ljudje vedno izbirajo bolj racionalne rešitve. Zgodovina je imela zato v osnovi optimističen, pozitiven tok: naravni zakon njenega poteka

16 Podrobneje o razsvetljenski 'antropologiji' v: Barnard 2000: 17–26; Gardiner 1959; Harris 1979: 8–52; Stocking 1968: 26–27, 36, 90, 98, 113, 121; Stocking 1987: 10–20, 25, 27, 31, 34, 37, 39, 114, 116, 137, 171, 121–122, 283, 328; Voget 1975: 50–91.

17 D'Holbach 1953, I: 1.

18 Vico 1948: 92.

19 Izraza evolucija razsvetljenci, enako kot Darwin, niso uporabljali. Darwin je ta izraz uporabil le v zaključnem stavku v *The Origin of Species* (v obliki 'evolved', Darwin 1985: 460).

je bilo gibanje k boljšemu, bolj racionalnemu, bolj razvitemu.²⁰ Zgodovina je vodila v razvoj.²¹

Tretjič, odkriti zakon zgodovine je bil razumljen kot univerzalen, veljaven za vse družbe. Montesquieu je v zvezi s tem zapisal:

Postavil sem osnovna načela in ugotovil, da jim partikularni primeri sledijo skorajda sami od sebe, ker so zgodovine vseh narodov le njihove posledice.²²

Vse družbe imajo torej enak potek zgodovine, vse se razvijajo na isti, že opisani progresivistični način, saj so zakoni, ki ta razvoj obvladujejo, »nujni in konstantni«.²³ Prav zato je, kot je izpostavil Vico, »potek zadev narodov moral biti, je in bo takšen, kot ga demonstrira naša znanost«.²⁴

Vendar so se razsvetljenci zavedali, da med konkretnimi družbami obstajajo bistvene razlike. Te razlike so razumeli kot razlike v stopnji razvitosti in zato tudi stopnji racionalnosti. Kot najbolj racionalne in razvite so razsvetljenci razumeli zahodne družbe, neevropske družbe in njihove institucije pa so imeli za manj razvite, manj racionalne. Tako je npr. Demeunier v zvezi s totemizmom zapisal:

Sploh ni nujno raziskovati, kako lahko kak človek ali celi narodi verjamejo, da izvirajo iz določene živali [...] Povsem jasno je, da je to nonsens in nonsensa ni mogoče utemeljiti z razlogom.²⁵

Ukvarjali so se tudi z vprašanjem, zakaj je do teh razlik prišlo. Po njihovem mnenju so bile posledica različnih dejavnikov. Kot prevladujoče so izpostavljali predvsem geografske (Montesquieu, Millar, Ferguson) in ekonomske (Millar, Helvetius). Ferguson je tako menil, da zemlja in podnebje določita, ali se bodo ljudje ukvarjali s poljedelstvom ali živinorejo, ali bodo trajno naseljeni ali pa bodo nomadi.²⁶ Po Montesquieuju

20 Kar pa seveda ne pomeni, da se razsvetljenci niso zavedali primerov, ki so bili v nasprotju s takšnim potekom zgodovine. Tako so na primer razpravljali o vzrokih za propad starogrške in rimske civilizacije (Harris 1979: 42).

21 Vendar pa sta imela po mnenju Gayja teorijo razvoja razdelano le Turgot in Condorcet (Gay 1964: 270).

22 Montesquieu 1989, I: 5–6.

23 Condorcet 1955: 262.

24 Vico 1948: 93.

25 Demeunier 1776, II: 105; po Harris 1979: 40.

26 Ferguson 1819: 1777; po Harris 1979: 47.

pa je tip geografskega okolja, še posebej podnebja, določal ne le ekonomsko in družbeno organizacijo, ampak tudi individualne lastnosti posameznikov.²⁷ Prav zaradi geografskega okolja so po njegovem mnenju severnjaki inteligentni, nenasitni in nagnjeni k alkoholu, medtem ko so južnjaki bojazljivi, neinteligentni in strastni.²⁸ So pa bile tovrstne deterministične razlage predmet kritike že med samimi razsvetljenci. Posebej je bila pod udarom logika geografskega determinizma, ki ji je ostro nasprotoval D'Holbach. Tako je zapisal:

Ali je mogoče trditi, da Sonce, ki je nekoč sijalo na svobodoljubne Grke in Rimljane, danes pošilja drugačne žarke na njihove degenerirane potomce?²⁹

Razlik med družbami pa razsvetljenci niso povezovali z idejo o inferiornosti 'divjakov'. Razsvetljenstvo je prevevala ideja o psihični enotnosti ljudi, torej o tem, da imajo ljudje v vseh družbah in kulturah enake zmožnosti za razvoj:

Primitivne dispozicije so enako aktivne med barbari in civiliziranimi ljudmi. Najverjetneje so iste povsod in v vseh časih. Geniji so razpršeni v človeštvu nekako tako, kot je zlato v rudniku. Več kot imaš rude, več kovine pridobiš. Več kot imaš ljudi, več je velikih ali takšnih, ki so sposobni postati veliki. Spremembe v izobraževanju in okoliščinah jih razvijejo ali pa jim dovolijo, da potonejo v povprečju.³⁰

Razloge za razlike v dejanski razvitosti družb in posameznikov so razsvetljenci torej pripisovali okoliščinam, ki so bile zunaj 'človekove narave'. Kot je zapisal Helvetius:

Vidne neenakosti med ljudmi so zatorej odvisne od oblasti, pod katero ljudje živijo; od večje ali manjše sreče v obdobjih, v katerih so rojeni; od izobrazbe; od njihove želje po izboljšanju; in od pomena idej, ki so predmet njihove kontemplacije.³¹

Se pa razlike med družbami po mnenju razsvetljencev niso pojavljale naključno, ampak zakonito. Prav zakonitost pojavljanja razlik je omo-

27 Montesquieu 1989.

28 Isto I: 251–266.

29 D'Holbach 1774, III: 6; po Harris 1979: 42.

30 Turgot 1844: 645, po Harris 1979: 15.

31 Helvetius 1810: 341.

gočala tudi njihovo ureditev v značilne faze razvoja družb. Faznost poteka zgodovine je bila tista ureditev razlik med družbami, ki so ji predstavniki razsvetljenkega evolucionizma priznavali splošno veljavnost. So se pa med seboj razlikovali glede tega, na koliko faz se zgodovina deli in katere so te faze. Tako je bila že med razsvetljenci prisotna tudi delitev zgodovine na faze divjaštva, barbarstva in civilizacije – zgodovino so na te faze delili npr. Vico, Montesquieu, Robertson, Voltaire in Ferguson³² –, ni pa bil ta model edini, ki je bil v rabi, niti ni bil splošno sprejet.³³

23

V nekaterih razpravah razsvetljencev, na primer pri Fergusonu in Turgotu,³⁴ najdemo tudi razdelave povezanosti ekonomskega razvoja družbe z drugimi vidiki družbenega življenja. Ferguson je razdelal logiko povezanosti ekonomije z družbeno organizacijo družbe, posebej z družino in sorodstvom.³⁵ Po njegovem mnenju prehod iz primitivne družbe v državo potegne za sabo spremembe v družini in sorodstvu, saj reči, ki so bile prej zasebne in so zadevale družino in sorodstvo, postanejo z nastopom države javne.³⁶ Ferguson je torej že zagovarjal idejo, da spremembe v sferi ekonomije povzročijo tudi spremembe v drugih sferah družbe in da kombiniranje ekonomskih in družbenih institucij ni poljubno, ampak zavezano pravilom.

Z vpeljavo evolucije kot splošnega zakona poteka zgodovine so razsvetljenci ne samo odkrili in vpeljali zgodovinsko stabilen model razumevanja razlik med 'nami' in 'njimi', ampak so uvedli razumevanje zgodovine, ki je zgodovino kazalo kot zakonit, obvladljiv in predvidljiv proces. Predvidljivost se je v luči dejstva, da je bil potek zgodovine voden z naravnimi zakoni, zdela razsvetljencem logična in uresničljiva. Kot je zapisal Condorcet:

32 Godina 1998: 14–25.

33 Drugi modeli so bili na primer: Turgotova delitev zgodovine na faze lova, poljedelstva in živinoreje (Turgot 1973; Turgot 1973a); Vicojeva delitev zgodovine na fazo bogov, fazo herojev in fazo človeka (Vico 1948: 27); ter Condorcetova delitev zgodovine na devet faz (Condorcet 1955: 262).

34 Turgot 1973; Turgot 1973a.

35 Ferguson 1963.

36 Isto.